

УДК 32: 329.30

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

Хомин І. Є.

аспірантка кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

Розглянуто методологічний інструментарій транзитології в дослідженні міжпартійних взаємодій в суспільствах, що трансформуються. Проаналізовано формування правил та процедур міжпартійних взаємодій на стадіях переходу до демократії, особливості їх інституалізації.

Рассмотрен методологический инструментарий транзитологии в исследовании межпартийных взаимодействий в обществах, что трансформируются. Проанализировано формирование правил и процедур межпартийных взаимодействий на стадиях перехода к демократии, особенности их институционализации.

Ключові слова: міжпартійні взаємодії, теорія транзиту, перехідні суспільства, стадії переходу до демократії, правила, інституції.

Початок транзиту позначається якісними змінами, суспільно-політичними трансформаціями серед яких важливими для подальшої демократизації є перехід від ідеологічного монізму до плюралізму та його інституалізація у вигляді партій та незалежних від влади громадських організацій. Створюються інституційні умови для появи та діяльності політичних партій, громадських організацій та рухів в більшості випадків опозиційних режиму. Вони можуть бути наслідком громадських ініціатив «знизу», інституалізації заборонених політичних організацій. Водночас політичні партії створюються і групами політичної еліти, які жорстко конкурують за владу і потребують додаткових механізмів для апеляції до громадськості, «народу», впливу на масову свідомість. Нерідко політичні партії в перехідний період створюються під конкретну особу, чи то в опозиції, чи то у владі. Такі особливості партійного будівництва в суспільстві, де соціальна структура аморфна, а суспільні інтереси неструктуровані, приводять до виникнення великої кількості мало чисельних, неієздатних, неефективних політичних партій. Більшість з них не здійснюють ніякого впливу на функціонування політичної системи, на процеси прийняття рішень і на національному, і на місцевому рівні. В українському суспільстві регіональне розмежування, соціальна поляризація, розколи серед еліти зумовили формування крайнього плюралізму. Можна стверджувати, що на початку транзиту, коли політичний режим за своїми сутнісними характеристиками залишається авторитарним, політичні партії є більше інструментом легалізації й реалізації корпоративних інтересів груп політичної еліти, кланово-олігархічних груп, а не суспільства, виборчою технологією (так звані технологічні партійні проекти на виборах) і загалом слугують для демократичного «декорування» фасаду авторитаризму. Внаслідок цього режим, що трансформується, часто характеризується невідповідністю між «зовнішнім фасадом» – декларованими цілями та цінностями (демократією) і внутрішньою логікою його функціонування, реальними політичними практиками, які хоч і змінюються але залишаються авторитарними.

Вагомим чинником демократичних трансформацій перехідних режимів, окрім інших, є розвиток політичних партій та формування, консолідація ефективної партійної системи, здатної репрезентувати та ідеологічно оформлювати інтереси основних соціальних та політичних груп. Консолідація партійної системи це перехід від «безформного» плюралізму (термін Т. Карозерса) до структурованого політичного простору з визначеними правилами гри.

В широкому розумінні партійна система – це сукупність політичних партій і відносин між ними в процесі боротьби за державну владу та її здійснення. Партійні системи характеризуються усталеними моделями взаємовідносин між політичними партіями, основними серед яких є відносини співробітництва (кооперації) та конкуренції. Підсумовуючи велику кількість визначень партійної системи, можна стверджувати, що під партійною системою розуміють наявність в суспільстві політичних партій, які здійснюють вагомий вплив на реалізацію політичної влади в суспільстві; певним чином впорядковані відносини між ними, які створюють у мови для взаємин між політичними партіями та іншими інститутами політичної системи та визначають певну модель реалізації державної влади. Отже поняття «партійна система» включає в себе взаємодії, комунікації між політичними партіями, які є необхідними для її формування через вироблення ними усталених принципів та правил таких взаємодій. Тому вивчення міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, в українському суспільстві також, є актуальною науковою проблемою і потребує адекватних методологічних засад для аналізу.

Міжпартійні взаємодії в науковій літературі, особливо вітчизняній, недостатньо досліджені в науковій літературі. Більшість дослідників займається вивченням політичних партій, партійних систем та різних аспектів їх функціонування (М. Дюверже, Дж. Сарторі, С. Ліпсет, К. Джанда, К. фон Байме, Ж.-Л. Кермонн, Ю. Шведа, І. Поліщук, А. Романюк, В. Ковальчук, М. Примуш, К. Гаджиев, В. Агеев, Ю. Гамбаров, Т. Шмачкова, Є. Вятр та ін.). Незважаючи на це, до вивчення проблем

міжпартійних взаємодій, міжпартійної кооперації не сформувався єдиний підхід. Деякі аспекти політичної комунікації політичних партій, зокрема політичної комунікації в парламенті, вивчають Ю. Ганжуров, І. Підлуська, М. Грачев, М. Вершинін та ін. Міжпартійну комунікацію в контексті теми «Україна–НАТО» досліджує О. Шиманова. У роботах Д. Растоу, Дж. Каллберга, Дж. Хіглі і Я. Пакульські, Д. Лінца, А. Степана, Г. О’Доннелла, Ф. Шміттєра, С. Гантінгтона, А. Пшеворського висвітлюються деякі проблеми консолідації та інституалізації партійної системи, процес вироблення спільних норм та процедур політичної комунікації партій у перехідний період. Окрім того процеси міжпартійних взаємодій і формування партійної системи обумовлюються особливостями та періодом функціонування кожного окремого суспільства, що також актуалізує вивчення особливостей міжпартійних взаємодій саме в українському суспільстві на сучасному етапі.

Мета статті – визначити та проаналізувати теоретичні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються.

Важливими аспектами будь-якого переходу є проблеми досягнення згоди та її інституалізація у формі норм та правил політичної боротьби. У цьому контексті важливим і дослідження формування принципів міжпартійних взаємодій, до яких відносимо і міжпартійну комунікацію як різновид політичної комунікації. Принципи міжпартійних взаємодій, які визначають здатність чи нездатність політичних партій до кооперації для ефективної діяльності, визначають значною мірою розвиток політичної змагальності в політиці, а отже і – можливість подальшої демократизації суспільства. Транзитні суспільства характеризуються виникнення нових правил, норм, цінностей, які відрізняються від тих, що притаманні авторитарним суспільствам.

Розвиток і діяльність політичних партій у суспільствах, що трансформуються, певною мірою визначаються процесом демократичного транзиту. Дослідженням демократичного транзиту займається окрема галузь порівняльної політології «теорія переходу» (theory of transition), або транзитологія. Якщо розглядати це поняття зі строго етимологічних позицій, то під терміном «демократичний перехід» ми розуміємо аналіз політичних змін перехідного характеру, пов’язаних зі становленням якісно нового стану політичної системи. Однак на практиці термін «транзитологія» набув більш вузького значення, оскільки предметом досліджень цього напрямку став процес переходу від авторитарних форм правління до демократичних. Тому предметом транзитології як відносно самостійної дисципліни в рамках політичної науки стали проблеми демократизації суспільств. Проте частина українських дослідників у своїх роботах не вживають поняття «перехід» чи «транзит», вважаючи, що воно містить констатацію факту кінцевого пункту призначення, натомість демократизація означає неперервний процес, який ніколи не закінчується. Тому українські автори надають перевагу терміну «трансформація». «Враховуючи теперішні дискусії про відповідність транзитологічної парадигми сучасним дослідницьким потребам, а також низхідні тенденції у процесах демократизації в глобальному вимірі, можна погодитись, що «трансформація» — більш нейтральний стосовно конкретних схем аналізу термін і тому може мати ширше застосування» [4, 23]. Т. Карозерс, розглядаючи теорію транзиту, наголошує на тому, що багато країн, які називають перехідними не переходять до демократії, і багато транзитів не співпадають з моделлю. Одночасно трансформація є необхідною характеристикою будь-якого транзиту.

Тому частина дослідників використовують поняття «транзит» для аналізу суспільно-політичних змін та трансформацій, що не передбачає обов’язкового переходу до демократії, а вказує на той факт, що демократизація не завжди приводить до утвердження (консолідації) демократії. Тобто демократизація розглядається процесом появи демократичних інститутів, а консолідація демократії – бажаним але не завжди реалізованим підсумком демократизації. У сучасній теорії та практиці демократія та демократизація не гарантують вирішення тих чи інших проблем, і лише створюють умови для досягнення поставлених цілей. Результат же залежить від умови протікання демократичного процесу, від характеристики сил, які беруть участь у ньому, від їхніх можливостей вирішувати суспільні, передусім соціально-економічні, проблеми, від зовнішніх обставин, що позитивно(чи негативно) впливають на внутрішню політику. Проте важливішою у процесі транзиту суспільств від авторитаризму до демократії є трансформація інституційної системи, яка визначає принципи діяльності суб’єктів політики, робить їх прогнозованими. Процеси формування нових правил та норм, їх інституалізація в процесі суспільно-політичних трансформацій є предметом розгляду транзитології, зокрема прихильників процедурного підходу.

Отже, транзитологія — напрям політичної науки, який спеціалізується на дослідженні переходів від авторитаризму до демократії. Сутність цього методологічного підходу полягала в кореляції властивостей вихідного та кінцевого станів процесу демократизації. У працях представників цього напрямку результати політичних змін жорстко детерміновані його вихідними умовами, серед яких пріоритет віддавали ступеню соціально-економічного розвитку та особливостям соціальної структури перехідних суспільств. Д. Растоу заклав основи первинної парадигми транзитології й сформулював нові принципи дослідження переходів до демократії, визначив основні етапи цього процесу та їх особливості.

У фундаментальних дослідженнях Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера, С. Гантінгтона, А. Пшеворського були виявлені та сформульовані загальні закономірності переходів до демократії. Д. Растро дійшов висновку, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які визначив як «підготовча фаза», «фаза прийняття рішень» та «фаза звання». Розширену назву їм дали Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер: «лібералізація», «демократизація» і «соціалізація».

Зокрема Ф. Шміттер наводить чотирьохфазну модель переходу до демократії: 1) лібералізація недемократичного режиму; 2) переговори та укладання угод; 3) прийняття рішень; 4) консолідація демократичних інститутів, звання суспільства до нових політичних механізмів. А. Пшеворський відрізняє тільки два етапи: «лібералізацію» і «демократизацію», проте, другий поділяє на дві стадії: «звільнення» (від авторитарного режиму) та «конституювання» (демократії).

Із стадіями переходу до демократії корелюються і принципи міжпартійних взаємодій. Поняття «міжпартійні взаємодії» включає і співпрацю, і конкуренцію у діяльності політичних партій, а також різний спектр несистемних комунікацій та взаємодій. Міжпартійні взаємодії можна розглядати як об'єднання зусиль партій для вирішення спільних цілей. Також процес взаємодії включає в себе і організацію спільних дій, для досягнення цілей, процедури і безперечно – правила. Під міжпартійними взаємодіями ми розуміємо сукупність форм, засобів та методів взаємовідносин та комунікації між політичними партіями.

Кожна стадія демократичного переходу визначає свої особливості міжпартійних взаємодій. Лібералізація розпочинається як результат взаємодії розбіжностей, які виникають всередині авторитарного режиму. На стадії лібералізації відбувається процес виникнення та поступової формалізації та інституалізації політичних партій, зароджуються нові практики взаємодій між політичними партіями, відбувається поділ (хоча й аморфний) на правлячі та опозиційні партії. Владні еліти авторитарного режиму намагаються розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися й далі при політичній владі. Пізніше стара еліта допускає проведення демократичних виборів, що сприяє становленню багатопартійності. Дослідження міжпартійних взаємодій на цій стадії відіграє важливу роль, адже, далі нова еліта витісняє стару, і приступає до утворення сприятливих умов для становлення демократії, інституційних також. Для демократизації характерна невизначеність інститутів та їх відносин, оскільки проходить процес інституціональних змін влади, формуються демократичні цінності. На цій стадії політичні сили суспільства повинні спільно формувати демократичні інститути і процедури, в межах яких і створюються умови становлення демократичної системи. На стадії соціалізації політичні партії опановують нові норми та цінності і поступово вносять у нову систему відносин, тому міжпартійні взаємодії набувають нового змісту. Вони відбуваються на основі нових встановлених правил та норм. Т. Карозерс характеризує консолідацію, як останню стадію демократизації, як «повільний, але цілеспрямований процес, в ході якого демократичні форми наповнюються демократичним змістом за допомогою реформи державних установ, узаконення виборів, становлення громадянського суспільства і остаточного звання до нових демократичних «правил гри» [9, 45].

Поділ транзиту на етапи дозволяє розглядати міжпартійні взаємодії детальніше, зосереджуючи увагу на кожній фазі. Так, «беручи до уваги, на які стратегічні цілі скерована діяльність політичних еліт на певному часовому відрізку переходу і яка її результативність, виділяють такі стадії» [3, с 205]: стадія перебирання влади реформаторами до своїх рук — «заміна політичної еліти»; стадія прийняття реформаторських рішень про створення нових інституцій — «заміна політичних інституцій»; стадія звання суспільства до нових умов, легітимації новостворених інституцій — «демократична консолідація». Нею закінчується перехід і починається демократичний розвиток.

Після того, як стає зрозумілим, що в країні відбуваються трансформаційні процеси виникає необхідність чітко визначити його межі. Найчастіше початком переходу стають активні виступи опозиції або зміни в найвищих щаблях політичної влади, які призводять до зміцнення позицій прихильників реформ. На цьому етапі політичний режим вступає в перехідну фазу та легітимізує права політичної опозиції. Одночасно відбувається становлення демократичних інститутів. Перехід можна вважати закінченим, коли демократичні інститути остаточно закріпились в суспільстві, а демократична форма правління визнається всіма або значною більшістю суб'єктів політики.

Процес переходу до демократії значно залежить від готовності демократичної опозиції миритися на перших порах з вельми обмеженим полем дій, яке надає їй авторитарна система на початковій фазі процесу, іншими словами, опозиція повинна вдовольнитися можливостями переговорів і уникати спокуси насильства [6, 70]. У процесі демократизації важливу роль відіграє те, чи зможе нова опозиційна еліта домовитись із старою правлячою елітою щодо нових засад функціонування політичної системи, реалізації влади. впровадження демократичних процедур та демократизації державних інститутів. Міжпартійні взаємодії на цьому етапі полягають у веденні переговорів між партійною елітою з метою досягнення цих домовленостей (пакту). Слід зазначити, що адаптація політичних партій у атмосфері взаємної довіри і поваги до закону передбачає довгий шлях багаторічної конкуренції, взаємодії і досвіду демократичних виборів.

В теорії транзиту сформувалось два підходи щодо побудови загальних моделей походження демократії, перший робить наголос на структурних чинниках (структурний підхід), інший – на процедурних (процедурний підхід). Структурна модель (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Ростон, Р. Інглехарт) пояснює трансформацію політичних режимів у результаті зміни якостей суспільства, нації та впливу соціально-економічних, культурних факторів. Структурний підхід зосереджує свою увагу на структурних передумовах демократії, загальних положеннях між певними соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними. Дані подаються саме як структурні, тобто зумовлені впливом об'єктивних чинників, а не суб'єктивними намірами політичних акторів.

Для дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах важливими є положення процедурного підходу, який акцентує увагу на важливості процедур прийняття політичних рішень політичними акторами, і політичними партіями також.

Особливістю процедурного підходу (Г. О'Доннел, Ф. Шміттер, Л. Уайтхед, Дж. Ді Палма, А. Пшеворський, Т. Карл, Х. Лінц, А. Степан) у межах транзитології є те, що головна увага акцентується не на структурних, а на процедурних чинниках, пов'язаних з діяльністю основних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. Цей підхід сприймає демократичний процес як ендогенний, який є результатом політичних рішень, вибором стратегії і тактики ключовими політичними акторами [1, 34]. «За такого підходу послідовність і взаємопов'язаність політичних рішень та дій, вибір тактик тими акторами, які ініціюють і здійснюють демократизацію, виявляються важливішими для її завершення, ніж передумови демократизації, які існують або є відсутніми на потрібний момент» [2]. Дослідники цього підходу вважають, що жодні об'єктивні соціальні, культурні, економічні, політичні та інші чинники не можуть визначити, які політичні сили та актори будуть протистояти розвитку демократичного режиму. З погляду прихильників процедурного підходу, основним у процесі переходу є визначена констеляція еліт, а саме виділення у правлячій еліті демократичного крила реформаторів, якому відповідно протистоять консерватори. Початок переходу до демократії можливий лише за досягненням взаєморозуміння між реформаторами та консерваторами. На думку А. Пшеворського, це можливо, якщо, реформатори і помірковані досягнуть згоди щодо інститутів та норм, при яких представлені ними сили мали б помітний політичний вплив у демократичній системі [8, 4]. Варто підкреслити важливість саме процедурного підходу для дослідження міжпартійних взаємодій, адже саме партії є формальними учасниками переговорів та угод, які ведуть до згоди в середовищі еліти.

На нашу думку, ці два підходи не суперечать один одному, а, навпаки, доповнюють, оскільки роблять акцент на різні сторони єдиної групи явищ. Тому третій підхід в транзитології розглядає два попередні у синтезі. Вперше такий підхід використав Д. Кемпбелл та його колеги, який вони назвали «кровообігом причинності». Автор цієї праці наголошує, що в «ідеалі поступове просування в процесі аналізу від змінних макrorівня, які впливають на демократизацію, до змінних мікрорівня повинно здійснюватися у відповідності до певної методологічної логіки» [цит. за : 2]. Це означає, що перехід до іншого рівня аналізу передбачає, що пояснювальний потенціал попереднього рівня вже вичерпано, а явище так і залишилось нез'ясованим. Перехід із макро- на мікрорівень пояснення переважно передбачає перехід від структурного до процедурного аналізу.

Важливим у дослідженні міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах є розгляд чинників структурного та процедурного аналізу. Процедурний аналіз дозволяє розглядати комунікацію, взаємодії щодо прийняття політичних рішень певними політичними суб'єктами у період демократичного транзиту. Міжпартійні взаємодії визначаються стосунками між політичною елітою, наявністю конфліктів та здатністю до досягнення консенсусу щодо підтримки демократичного режиму. Проте без структурного аналізу дослідження міжпартійних взаємодій залишається ізольованим від інших важливих чинників. Адже на вибір політичних акторів впливають не лише самі процедури (конкретні політичні дії), а й структурні фактори, які пов'язані насамперед із культурними традиціями та особливостями соціально-політичного розвитку.

Важливим аспектом демократизації авторитарних режимів є проблема надто повільного становлення, в деяких країнах пострадянського простору, демократичних інститутів, в першу чергу, це стосується партій. Не менш важливою є роль партій «старого режиму». Наприклад, у колишніх радянських республіках компартії суттєво перешкоджали і продовжують перешкоджати консолідації демократії. Якщо така партія є досить сильною, то вона гальмує демократичні реформи. Плюралізм еліт має наслідком велику кількість «слабких» політичних партій, які не в змозі прийти до консенсусу у виборі політичного курсу [7, с. 35]. Це демонструють і українські політичні практики. Із встановленням демократичних інститутів завершується період демократичного транзиту, що переходить у демократію.

Польський політолог А. Пшеворський у своїй праці «Демократія і ринок, політичні і економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці» зазначає, що стратегічною проблемою суспільства перехідного періоду, є прихід до демократії, з найменшими втратами. В цьому сенсі він наголошує на ролі переговорів у процесі демократизації. У цій ситуації демократія встановлюється, якщо конфліктуючі політичні сили домовляються про інституційну структуру, що допускає відкрите,

чи навіть обмежене суперництво, і також якщо ця структура породжує довготривалу згоду. Він наголошує на важливості для консолідації демократії єдиних «правил гри». Вони створюють ситуацію, коли ніхто не допускає можливості виникнення інститутів та правил поза демократичними нормами [цит. за: 5, 106]. Адже консолідація демократії це і є етап, коли основні демократичні інститути стають стабільними і набувають характеру традиційних. Взаємодіючи політичні партії можуть домовлятися між собою, як на міжінституційному рівні, так і на міжособистісному. Тобто тут важливими є і переговори партійних лідерів, і обмін інформацією між партіями, тобто її структурними елементами. У транзитологічних теоріях ставиться особливий акцент на ролі формальних, а також неформальних правил та процедур для досягнення згоди.

З поваленням диктатури центральною постає проблема: чи погодяться нові політичні сили на існування інститутів, що уможливають відкрити, чи певною мірою обмежену конкуренцію, і чи здатні такого роду інститути забезпечити залучення всіх політичних сил в якості учасників демократичного процесу. Варто зазначити, що конфлікти, які мають місце в періоди переходів до демократії, нерідко виникають на двох фронтах: між противниками і прихильниками авторитарного режиму і між самими протодемократичними діячами за кращі шанси в умовах майбутньої демократії. Основа демократизації полягає в конкуренції політичних сил, що мають різного роду протилежні політичні інтереси, особливо в умовах різноманітного, розмежованого суспільства. Ця ситуація створює дилему: щоб прийти до демократії, сили, що борються проти авторитаризму повинні об'єднатися в боротьбі проти режиму, та поваленні існуючого ладу, і водночас, щоб досягти успіху, щоб перемогти в умовах демократії вони повинні впроваджувати взаємну конкуренцію між собою. Щоб конкуренція політичних партій мала конструктивні наслідки, а не перетворювалася на вічну війну «всіх проти всіх», закулісні інтриги, політичні еліти та впливові політичні партії повинні виробити правила політичної конкуренції, боротьби за владу, і не намагатися їх переглядати, якщо вони в певних ситуаціях суперечитимуть їхнім інтересам. Такі правила і виникають у процесі різних форм взаємодій між партіями –консультацій, переговорів, спільних акцій, коаліційної діяльності.

Отже, методологічний потенціал теорії транзиту дає змогу прослідкувати та зрозуміти особливості міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, та з'ясувати їхній вплив на процеси демократизації та подальший розвиток суспільства загалом. Аналіз міжпартійних взаємодій на різних стадіях переходу показує, що кожна стадія створює нові умови для функціонування політичних партій.

Література

1. Вісник Харківського Національного Університету імені В. Н. Каразіна, «Питання політології». — 2009. — № 893.
2. *Гайданка Є.* Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних демократичних підходів у політичній науці: передумови демократизації і суспільства / Є. Гайданка // Освіта регіону Український науковий журнал Політологія психологія комунікації. — 2009. — 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/106/communication
3. *Колодій А.* Політична трансформація в Україні: інституції та люди : збірник наукових праць «Ефективність державного управління» / А. Колодій. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. — Вип. 12. — С.205–211.
4. *Колодій А.* Траєкторія демократичного переходу в Україні А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009. Вибрані аспекти ; за ред. Анджее Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчика. — Wrocław, 2010. — С. 22–38.
5. *Карп А.* Правила гри у політиці як чинник політичної стабільності в контексті теорії неінституціоналізму / А. Карп // Політологія. — 2009. —Т. 110. — Вип. 97 — С. 106–109.
6. *Латигіна Н.* Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н.Латигіна // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2 (11). — С.68–77.
7. *Небрат К. Ю.* Демократичний транзит як об'єкт дослідження сучасної політології / К. Ю. Небрат // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: «Питання політології». — 2009. — № 839.
8. *Хінтба І. Р.* Три етапи еволюції транзитології: на шляху до четвертого? / І. Р. Хінтба // Кафедра політичних наук, Російський університет дружби народів.
9. *Carothers Th.* The End of the Transition Paradigm / Th. Carothers. — Journal of Democracy. — 2002). — Vol. 13. — P. 5–21.